

Hva er praktisk teologi?

Tidsskrift for praktisk teologi
Nordic Journal of Practical Theology
Årgang 37. Nr. 1/2020
[s. 6-18]

Tone Stangeland Kaufman, professor i praktisk teologi ved MF og Lars Johan Danbolt, professor i praktisk teologi med religionspsykologi ved MF

tone.s.kaufman@mf.no lars.danbolt@mf.no

Abstract

What is practical theology? With Olav Skjevesland's 1999 volume on practical theology in the Norwegian and Nordic context as a backdrop and Bonnie J. Miller-McLemore's fourfold understanding of practical theology as its point of departure, this article seeks to sketch out some perspectives of the international field of practical theology. We thus begin by presenting and discussing practical theology as (1) a discipline, (2) a curricular area and an umbrella term for sub disciplines such as homiletics, pastoral care, liturgical studies, etc., (3) a method, or more precisely methods, and (4) a way of life. Following this presentation, the article argues for an understanding of practical theology where practice and theory, and the practices of research and teaching are enacted in a mutually enriching and engaging way and, thus, moves beyond a «binary captivity» between the *clerical* and *academic paradigm*. Emphasizing an empirical and hermeneutical approach to practical theology, typical for the field the way it is being undertaken in our Nordic context, we make the case that such research contributes to the field of practical theology, including the practical theological sub- disciplines, not by having access to a particular theological epistemology but by allowing and inviting new theological voices and perspectives into the theological conversation, and, hence, to the production of novel theological knowledge.

Nøkkelord: praktisk teologi, Bonnie J. Miller-McLemore, Olav Skjevesland, det klerikale og det akademiske paradigmet, empirisk og hermeneutisk.

Hva er praktisk teologi? Hensikten med denne artikkelen er for det første å skissere noen trender i det omfattende internasjonale fagfeltet praktisk teologi og for det andre å bidra til en diskusjon av hva som kan kjennetegne norske eller nordiske varianter av praktisk teologi med relevans for forskning, utdanning og praksis i folkekirkelige kontekster. Vi tar utgangspunkt i Bonnie J. Miller-McLemores og Olav Skjeveslands

praktisk-teologiske bidrag. De representerer henholdsvis det internasjonale og norske fagfeltet.

Et historisk tilbakeblikk og noen nyere, skandinaviske bidrag og utviklingstrekk

For drøyt tjue år siden utkom den nyeste norske monografien om praktisk teologi som fagfelt, og vi anvender den som et springbrett for den foreliggende artikkel (Skjevesland & Gullaksen, 1999).¹ *Invitasjon til praktisk teologi* tar i første del for seg den praktiske teologis faghistorie der Skjevesland med tydelig forfatterstemme redegjør for og kritisk drøfter ulike paradigmer og modeller og vitenskapsteoretiske utfordringer. Han skjelner mellom det *klerikale* paradigmet, det *ekkesiale* paradigmet og *offentlighetsparadigmet*. For Skjevesland er praktisk teologi «den disiplin som både analyserer kritisk og reflekterer konstruktivt over kirkens realisering i verden» (Skjevesland & Gullaksen, 1999, s. 60-61), og er en samlebetegnelse for det han kaller «enkeltefag» som ekklesiologi, homiletikk og kateketikk. Når forfatteren gjør opp status for fagets posisjon i Norge og Norden ved inngangen til et nytt årtusen, plasserer han det både innenfor de øvrige teologiske disipliner samt i forhold til «grensedisiplinene», dvs. religionspsykologien, religionssosiologien, religionspedagogikken m.fl.

Til tross for at Skjevesland også drøfter bruk av empirisk teologi i praktisk teologi, og delvis er positiv til dette så lenge samfunnsvitenskapenes innvedde vitenskapsteoretiske verdier ikke ukritisk overtas, inngår denne type kilder og dette perspektivet mer implisitt enn eksplisitt i hans fremstilling. Selv har han ikke arbeidet empirisk i sin praktisk-teologiske forskning, men i boka nevner han *den empiriske vendingen* både i europeisk kontinental og amerikansk praktisk teologi. Vekten ligger på den nederlandske praktiske teologen Johannes A. van der Ven, som argumenterer for praktisk teologi forstått som empirisk teologi og på Don S. Brownings praksis-teori-praksis-modell (Skjevesland & Gullaksen, 1999, s. 31, 56-58; van der Ven, 1998; Hegstad, 1998). Skjevesland peker dermed fremover mot denne vendingens betydning i praktisk teologi i det nye årtuseten.

Skjevesland er tydelig inspirert av særlig tysk og skandinavisk praktisk teologi. Han påpeker imidlertid at han ser en tyngdepunktsforskyvning fra Tyskland til USA (Skjevesland & Gullaksen, 1999, s. 34-35). En annen endring fra da til nå, gjelder kjønn. Det er påfallende at det i Skjeveslands litteraturliste knapt finnes en eneste kvinnelig bidragsyter med unntak av Berit Okkenhaug. Det samme gjelder temanummeret i HTP fra 1995 som omtales i lederen. Fra et kjønnsperspektiv ser det praktisk-teologiske landskapet svært annerledes ut i 2020, noe denne artikkelen vil bære preg av. Senere i artikkelen vil vi se tilbake på og drøfte noen av Skjeveslands anliggender. Dette gjelder i særlig grad (1) praktisk teologi i skjæringspunktet mellom det deskriptive og normative, (2) ulike metoder innenfor praktisk teologi, (3) den empiriske vendingen innenfor fagfeltet og (4) hvordan kirkelige praktikere kan få del av denne praktisk-teologiske kunnskapsproduksjonen (se også HTP 1/95).

¹ Per-Otto Gullaksen har bidratt med et kapittel om kirkerett i Del 2, men det har vi ikke forholdt oss til, så vi henviser kun til Skjevesland.

Hva er praktisk teologi?

Nå, 25 år senere, er det igjen åpenbart behov for å reflektere over praktisk teologi som fagfelt i de skandinaviske land. På samme måte som dette nummeret av TPT, har både to nyere danske festskrift (Christoffersen, Gregersen, & Leth-Nissen, 2019; Lorensen, Poder, & Enggaard, 2019) og en kommende utgave av *Svensk Teologisk Kvartalskrift* (STK, 1/2021) nettopp *fagfeltet praktisk teologi* som sitt fokus. I sistnevnte er det særlig Ryszard Bobrowicz og Frida Mannerfelts artikkel «Between *kuriaké* and *ekklelesia*: Tracing a Shift in Scandinavian Practical Theology Based on Handbooks in the Discipline» som er av betydning for denne artikkelen. Her analyseres og diskuteres de siste tre tiårs skandinaviske lærebøker i praktisk teologi samt utenlandske bidrag som er i bruk i skandinavisk kontekst. De søker også å bidra til en diskusjon om fagdisiplinens fremtid (Bobrowicz & Mannerfelt, 2020, forthcoming).² Festskriftet til Hans Raun Iversen, en av de siste tiårs mest sentrale bidragsytere innenfor dansk praktisk teologi, heter *Praktisk teologi i Danmark 1973-2018* og tar for seg fagutviklingen innenfor de praktisk-teologiske deldisipliner i tillegg til at artiklene belyser tverrfaglig kirkeforskning og forholdet mellom empiri og kirkesyn (Christoffersen, Gregersen, & Leth-Nissen, 2019). Også Bent Flemming Nielsen er en av dem som i stor grad har bidratt til å utforme praktisk teologi i dansk kontekst, særlig innenfor deldisiplinene liturgikk og homiletikk. Nielsen har en tydeligere historisk og systematisk-teologisk tilnærming enn Raun Iversen, og festskriftet til ham er tydelig preget av hans interesse for Barth og Luther lest gjennom Barth (Lorensen, Poder, & Enggaard, 2019). Raun Iversen er derimot snarere inspirert av Grundtvig.

Det vises ofte til «den empiriske vendingen» i praktisk teologi. Det er mer treffende å omtale dette som *empiriske vendinger* (i flertall), siden praktisk teologi tar i bruk en rekke ulike empiriske metoder, både kvantitative og kvalitative, inkludert *en etnografisk vending*. Her er praktiske teologer med en affinitet for systematisk teologi og den kristne tradisjonen sentrale aktører, ikke minst i den engelsktalende teologiske konteksten. Disse bidragene ligger også i skjæringsfeltet mellom praktisk teologi og ekklesiologi.³ I Skandinavia er det i senere tid kommet betydningsfulle praktisk-teologiske bidrag som ligger nettopp i dette grenselandet. Det dreier seg både om tekstbaserte og empiriske studier av ekklesiologi i en folkekirkekontekst i tillegg til et betydelig antall empirisk- og etnografisk orienterte studier av gudstjenestelige og kristne praksiser. Se mer om dette i (Kaufman, 2018a), der det også pekes på at det i Norge er et særskilt fokus på barn og unge som deltakere i kirkelige praksiser, i høy grad finansiert av Trosopplæringsreformen.

Siden temanummeret i 1995 har en generell pågående, internasjonalisering av praktisk teologi funnet sted, der særlig den angloamerikanske konteksten har fått en dominerende rolle. Derfor vil vi i det følgende presentere noen sentrale trekk og problemstillinger i nyere internasjonal praktisk-teologi med utgangspunkt i Bonnie J. Miller-McLemores forståelse av praktisk teologi. Hvis den nå avdøde Chicago-teologen Don S. Browning var 1990- og 2000-tallets store internasjonale praktiske teolog i

² I svensk kontekst, og særlig i Uppsala, har fagfeltet praktisk teologi de siste tiårene vært en del av fagdisiplinen kyrkovetenskap, og publikasjoner har dermed snarere anvendt dette begrepet (Borgehammar, 1993; Brodd, 2015).

³ For mer utførlig beskrivelse av sentrale bidrag innenfor den faglige samtalen Ecclesiology and Ethnography, se Idestrom & Kaufman, 2018.

den vestlige verden med stor innflytelse også her i Norden (Iversen, 2018, s. 15-16), så innehar hans student og arvtaker Bonnie J. Miller-McLemore, professor i praktisk teologi ved Vanderbilt i Nashville, i hvert fall deler av den rollen i dag (Se Root, 2014; Ward, 2017). Som redaktør for standardverkene *The Wiley Blackwell Companion to Practical Theology* (Bonnie J. Miller-McLemore, 2014)⁴ og *The Wiley Blackwell Reader in Practical Theology* (Miller-McLemore, 2019) og som tidligere president i det praktisk-teologiske internasjonale laug The *International Academy of Practical Theology (IAPT)* utøver hun stor innflytelse på engelsktalende, internasjonal praktisk teologi.

En firfoldig forståelse av praktisk teologi i internasjonal faglitteratur

I artikkelen *Five Misunderstandings about Practical Theology* imøtegår Miller-McLemore fem «misforståelser» som praktisk teologi ofte konfronteres med; nemlig at 1) praktisk teologi er en marginalisert fagdisiplin i tydelig identitetskrise, 2) hovedproblemet til praktisk teologi og teologisk utdanning er det såkalte «klerikale paradigmet», 3) praktisk teologi og pastoralteologi er synonymer, 4) praktisk teologi enten er umulig å definere eller at det kan gjøres på et svært forenklet vis, og 5) at praktisk teologi først og fremst er en hermeneutisk og empirisk disiplin og i mindre grad en normativ og teologisk, enn si kristen, fagdisiplin (Miller-McLemore, 2012b). Artikkelen ble publisert i et temanummer av *International Journal of Practical Theology (IJPT)* der også andre internasjonale forskere ble invitert til å gi en respons.

I *The Blackwell Companion to Practical Theology* (2014), skisserer Miller-McLemore en firfoldig modell for forståelse av praktisk teologi. Praktisk teologi kan, ifølge henne, på en og samme tid forstås som: (1) *hverdagspraksiser*, det vil si former for religiøs praksis, meningsdannelse og fortolkning – en måte å leve på, (2) *forskningsmetoder*, (3) *undervisningsfag* eller praktisk-teologiske deldisipliner, og (4) *fagdisiplin* (Bonnie J. Miller-McLemore, 2014, s. 6-13). Denne mangfoldige måten å forstå praktisk teologi på er også Miller-McLemores måte å imøtegå den fjerde misforståelsen på. Praktisk teologi kan absolutt defineres, men det kan ikke gjøres på en overforenklet måte (Miller-McLemore, 2012b, s. 19-20).

I det følgende vil vi anvende Miller-McLemores firfoldige forståelse i vår presentasjon og diskusjon av det internasjonale fagfeltet praktisk teologi. Vi knytter også an til de fem «misforståelsene». Dette gjelder særlig punkt 2 og 5 som omhandler praktisk teologi i spennet mellom det klerikale og akademiske paradigmet og dermed forholdet til deldisiplinene og praktisk teologis identitet i spennet mellom hermeneutisk/empirisk og normativ/teologisk fagdisiplin. Dette er for øvrig to problemstillinger som også Skjevesland eksplisitt eller implisitt adresserte i sine bidrag, og vi trekker derfor noen linjer tilbake til hans fremstilling..

Praktisk teologi som fagdisiplin

Friedrich Schleiermacher kan på mange måter sies å være den praktiske teologis far når det gjelder praktisk teologi som fagfelt (Schweitzer, 2014, s. 468-469). Han er

⁴ *The Companion* ble først utgitt i 2012. Paperback-utgaven, som vi siterer fra, kom i 2014, og vi anvender derfor 2014-referanser til innledningen og artikler derfra.

Hva er praktisk teologi?

også kjent for å ha brukt treet som et bilde på de ulike teologiske disiplinene. Mens systematisk/filosofisk teologi utgjorde røttene og de historiske disiplinene stammen, var det nettopp praktisk teologi som var trets krone. Denne forståelsen av praktisk teologi har imidlertid ikke vært gjenspeilet ved de fleste teologiske institusjoner. Praktisk teologi har snarere hatt rollen som en «Askepott» som feide gulvet mens de andre teologiske disiplinene hygget seg på ballet. Også i vår norske kontekst har praktisk teologi tidligere hatt en noe tilbaketrukket rolle, og da Skjevesland skrev sin bok, var få doktoravhandlinger og andre forskningsarbeid publisert innenfor fagfeltet i motsetning til den forskning som foregikk i de øvrige teologiske disiplinene (Skjevesland & Gullaksen, 1999, s. 39-40). Han merket seg imidlertid at faget var omgitt av stor interesse (Skjevesland & Gullaksen, 1999, s. 14).

Mens britiske Zoë Bennett, som også har anvendt Askepott-metaforen, spør: «Will practical theology remain a Cinderella subject in theological training and in the university?» (Bennett, 2014, s. 477), argumenterer Miller-McLemore for at praktisk teologi nå har vokst til en nødvendig og viktig akademisk virksomhet «in its own right» (Miller-McLemore, 2014:8). Hun imøtegår dermed den første misforståelsen, at praktisk teologi ikke lenger kan anses som noen marginalisert fagdisiplin. Sett i lys av at praktisk teologi i løpet av de siste 30 årene har utviklet seg til en fagdisiplin med både nasjonale, internasjonalt regionale (som nordiske, tysktalende, afrikanske) og internasjonale laug er det god grunn til å gi henne rett i det. En rekke nyere internasjonale publikasjoner innenfor fagfeltet peker i samme retning.⁵ Samtidig kan det store mangfoldet og de mange spenningene innenfor praktisk teologi tyde på at det fortsatt er nødvendig å arbeide med disiplinens identitet. I vår nordiske kontekst har praktisk teologi vært et fagfelt i fremvekst med flere avlagte doktorgrader (se nedenfor), avsluttede og pågående forskningsprosjekt og publikasjoner, PhD-program og forskerskoler samt et økende samarbeid mellom ulike nordiske institusjoner.

PT som undervisningsfag og paraplybetegnelse for deldisipliner

Miller-McLemores forståelse av praktisk teologi som undervisningsfag og som overgripende samlebetegnelse stemmer godt med det mange forbinder med praktisk teologi i vår norske kontekst; altså som praktisk-teologiske deldisipliner (slik som homiletikk, sjelesorg eller religionspedagogikk) i presteutdanningen og andre kirkelige utdanningsløp. En slik forståelse av praktisk teologi preger både Skjeveslands fremstilling av fagfeltet i 1999, dette temanummeret samt de to tidligere nevnte danske festskriftene. En nyere tysk lærebok i praktisk teologi vier også betydelig plass til deldisiplinene som utgjør grunnstammen i bokas struktur (Fechtner, Hermelink, Kumlehn, & Wagner-Rau, 2017). Videre er det tydelig at ledende tysktalende praktiske teologer både underviser og publiserer nettopp innenfor disse deldisiplinene.

⁵ Det er både publisert flere introduksjoner til praktisk teologi (Osmer, 2008; Cahalan & Mikoski, 2014; Ward, 2017), større redigerte samleverk som de tidligere nevnte *Companion* og *Reader* samt Miller-McLemore & Mercer (2016) og Bennett, Graham, Pattison, & Walton, (2018). I tillegg finnes det praktisk-teologiske bidrag med en tydelig teologisk profil og forankring i en kirkelig tradisjon som eksempelvis en moderat evangelikal praktisk teologi (Root, 2014), katolsk praktisk teologi (Wolfteich, 2014) og mer «mainlineliberale» tilnærminger til praktisk teologi (Miller-McLemore, 2012a; Goto, 2018). Sistnevnte har også et spesifikt fokus på å utfordre eksisterende tatt-for-gitte blindsoner innenfor fagfeltet, slik som maktstrukturer og kontekst.

Internasjonalt utover Nord-Europa, og særlig i den engelsktalende verden har imidlertid fagfeltet praktisk teologi i senere tid viet mindre oppmerksomhet til disse deldisiplinene og i større grad fokusert på bredere, samfunnsaktuelle temaer som migrasjon, klima, interseksjonalitet, dekolonialitet og kropp; altså mye av det som også kan kategoriseres som «public theology», «constructive theology» eller samtidsteologi.

Praktisk teologi som metode

I *The Companion* beskrives en bred vifte av ulike metoder og teoretiske perspektiver (som kvantitative metoder, praksisteori, aksjonsforskning og frigjørende teorier og metoder) som kan anvendes for å studere levd teologi og praksis. Det betydelige fokuset på ulike metoder og tilnærminger innenfor praktisk-teologisk forskning svarer i høy grad på Skjeveslands etterlysning fra 1995 (se ovenfor).

Schweitzer hevder at Miller-McLemore i «Five Misunderstandings» gir forrang til case-studier, og understreker at det i hans kontekst fortsatt er viktig med store kvantitative studier (Schweitzer, 2012, s. 96). I likhet med den sør-afrikanske praktiske teologen Jaco Dreyer, vil han ikke spesielt fremheve case-studier selv om han mener at også de har sin funksjon (Dreyer, 2012). En rekke av disse metodiske tilnærmingene og teoretiske perspektivene har også gjort seg gjeldende i vår norske kontekst og er et tydelig tegn på at praktisk teologi gjør mye mer enn å anvende kunnskapen til de andre teologiske disiplinene. Ja, flere praktisk-teologiske fremstillinger vil nettopp argumentere for at fagfeltets plassering i skjæringspunkt eller veikryss utgjør et viktig kjennetegn på praktisk teologi som nødvendiggjør pågående metodiske og vitenskapsteoretiske samtaler og diskusjoner (Miller-McLemore & Mercer, 2016). Også antologien *What Really Matters: Scandinavian Perspectives on Ecclesiology and Ethnography* har et særskilt fokus på- og er strukturert ut fra metodiske problemstillinger som *refleksivitet, normativitet og representasjon* (Idestrom & Kaufman, 2018).

Praktisk teologi som hverdagspraksiser

Miller-McLemore peker videre på at praktisk teologi ikke bare handler om akademisk fagteologi, men har sitt utgangspunkt i hverdagspraksiser blant troende i hjem og samfunn, der det også utøves teologi. Dette er praksiser eller livsstiler som utvikler og nærer tro og tilhørighet blant troende individuelt og i ulike fellesskap. “Practical theology either has relevance for everyday faith and life or it has little meaning at all”, hevder Miller-McLemore (2014, s. 7) og gir eksempler på hvordan religion fremtrer i det hverdagslige som «eating, blessing, consuming» osv. Hun understreker at eksemplene som gis i *The Companion* på ingen måte er ment å være uttømmende. Her har Miller-McLemore en løser forståelse av praktisk teologi enn eksempelvis Skjevesland, som til tross for det allmenne prestedømme, uttaler seg kritisk til at et hvert kirkemedlem bedriver praktisk teologi ettersom det, ifølge ham, kreves et minstemål av refleksjon, kritisk-metodisk arbeid og systematisering for at noe skal kunne kvalifiseres som praktisk teologi i faglig forstand (Skjevesland & Gullaksen, 1999, s. 61-62).

Mellom det klerikale og akademiske paradigmet

I følge Miller-McLemore har det såkalte klerikale paradigmet» innenfor praktisk teologi ofte blitt kritisert for å både ha et *for snevert fokus* (kun prester - klerikalt) og en *for snever metodisk tilnærming*, det vil si anvendelse (applikasjon) av de klassiske teologiske disiplinene med fokus på å lære prestedtjeneste som et håndverk (Miller-McLemore, 2012a, s. 162). Dette har, ifølge henne, ført til en nedvurdering og neglisjering av den betydning de praktisk-teologiske deldisiplinene har innenfor praktisk teologi, noe Skjevesland neppe ville være uenig i. Miller-McLemore problematiserer en ensidig kritikk av det klerikale paradigmet som ikke også følger opp med kritikk av det hun kaller et nytt *akademisk paradigme*. Hun har i større grad denne spenningen for øye enn de paradigmene Skjevesland skisserer som mulige spenningsfelt i sin bok (Skjevesland & Gullaksen, 1999, s. 52-54).

Miller-McLemore er altså opptatt av at hverdagserfaringer og kirkelige praksiser står i fare for å neglisjeres eller for å «akademiseres» og dermed miste sin «jording» gjennom en for sterk vektlegging på generell, kognitiv og abstrakt kunnskap eller «the cognitive captivity of theology» (Miller-McLemore, 2012a, s. 162. Se også s. 160-184). Hun tar derfor til orde for å rehabilitere betydningen av «practical wisdom» (*phronesis*) inkludert både kroppslig kunnskap og «practical know-how» (*technè*) (Miller-McLemore, 2012a, s. 188). Riktignok vil ikke Miller-McLemore tilbake til hele det klerikale paradigmet slik det fremstod for flere tiår siden, men hun peker på at nytten av å kunne et håndverk og samtidig være forankret i et stort spekter av teologisk faglighet og akademisk kunnskap.

Sentrale praktiske teologer som Schweitzer fra Tyskland og Dreyer fra Sør-Afrika utfordrer Miller-McLemore på hennes kritikk av det akademiske paradigmet. I følge Dreyer, forblir Miller-McLemore i et binært fangenskap der «the anti-practical bias» som har kjennetegnet det akademiske paradigmet nå er erstattet med et «anti-theoretical bias». Han mener at mens det klerikale paradigmet tidligere ble sett på som det store problemet for praktisk teologi og teologisk utdanning, er det nå det akademiske paradigmet som har inntatt rollen som syndebukk (Dreyer, 2012, s. 50). Det er likevel mulig å hevde at Miller-McLemore ikke kan tas til inntekt for å ville forkaste alt akademisk arbeid med praktisk teologi. Det hun derimot er kritisk til, er at en slik tilnærming skal ha *enerett*. Heller ikke for Miller-McLemore er mesterlære eller det å dele personlige anekdoter tilstrekkelig. Innøving av et håndverk og praktisk *know-how* må derimot holdes sammen med fagets litteratur, teorier, historie og intellektuelle idéer (Miller-McLemore, 2012a, s. 196). Samtidig stiller hun spørsmålet om alt fokuset de siste tiårene på å gjøre praksisene mindre teoristyrte, har ført til at man har oversett betydningen av en helhetlig faglig overbygning av deldisiplinene (Miller-McLemore, 2014, s. 13).

Vi vil argumentere for at pendelen ikke nødvendigvis må svinge mellom ytterpunkter. Tvert imot finnes det innenfor praktisk teologi en rekke nyskapende og kreative metodiske og teoretiske perspektiver som bidrar til å bygge bro mellom academia og refleksjon i kirkelig utdanning og tjeneste. Dette gjelder både ulike former for kvalitativ og kvantitativ forskning på ulike kirkelige og religiøse praksiser

(Kaufman, 2018a) i tillegg til deltakerbasert forskning (inkludert aksjonsforskning) og følgeforskning (Kappelgaard, 2019; Sandsmark & Holmqvist, 2018; Idestrom & Linde, 2017) samt et økende fokus på lokale faglige utviklingsprosjekter, f.eks. innenfor arbeid med gudstjenester (Bonden, 2018). Her har det skjedd en eksplosiv utvikling siden Skjevesland skrev sin praktisk-teologiske fremstilling. Praktisk-teologisk forskning på eksempelvis kirkelige og religiøse praksiser som trosopplæring og ungdomsarbeid, frivillighet, kirkelig profesjonslæring, spiritualitet og kristne praksiser, sjelesorg og kasualia, forkynnelse rundt flyktningssituasjonen, gudstjenester med konfirmanter og gudstjenester som lykkes, hva det innebærer å være kirke i vår tid i en folkekirkekontekst både i ordinært hverdagsliv og i krisetider, samt rekruttering til kirkelig tjeneste har bidratt til å utforske og gi økt forståelse av praksisfeltet. Dette inkluderer også en rekke doktoravhandlinger innenfor fagfeltet praktisk teologi, ikke sjelden skrevet av forskere med en kirkelig profesjonsutdanning. Denne type forskning har, etter vår mening, minsket avstanden mellom kirke og academia og har på ingen måte kun endt opp i et arkiv, slik Skjevesland advarte mot (Skjevesland, 1995, s. 13). Tvert om har praktisk-teologiske forskere i stor utstrekning bedrevet formidling til kirkelige praktikere på stiftsdager, prostilagsamlinger og ikke minst større forsamlinger som Trosopplæringskonferansen og Ungdom, Kultur og Trosopplærings-konferansen.

I norsk kontekst har praktisk teologi tidligere vært forbeholdt egne praktisk-teologiske seminar mens de praktiskteologiske fagdisiplinene nå er integrert i profesjonsstudiet i teologi som tilbys på Universitetet i Oslo (TF) og på private vitenskapelige høyskoler (MF og VID). Dette medfører en integrering av de praktisk-teologiske deldisipliner inkludert både øvinger, praksiserfaringer og teoretiske perspektiv. I Sverige og Danmark undervises disse deldisiplinene imidlertid fortsatt på kirkelige seminarer eid av henholdsvis Svenska Kyrkan (Svenska Kyrkans Utbildningsinstitut, SKUI) og Folkekirken i Danmark (Pastoralseminaret ved Folkekirken Uddannings og Videncenter, FUV). Raun Iversen argumenterer imidlertid for en større grad av integrering av praksis og teori og egentlig for en modell som i større grad ligner den norske (Iversen, 2018). Når praktisk teologi er sentralt som fag i teologiutdanningen, henger det sammen med at denne utdanningen sikter mot bestemte praksiser der menneskelige erfaringer og kirkelige tradisjoner interagerer. Teologi tas i bruk, skapes og utfordres gjennom hendelser som kjennetegner prestedtjeneste, så som ritualbruk, sjelesorg, undervisning, forkynnelse og andre berøringshendelser mellom folk og kirke. For prester og andre i kirkelig tjeneste i menigheter eller institusjoner, er praktisk teologi en kontinuerlig prosess av læring og utforskning av hva det vil si å være til stede hos mennesker i ulike, ofte gjennomgripende livssituasjoner på godt og vondt, og dette er samtidig en sentral nerve i all teologi.

Slik vi ser det, er dette undervisnings- og forskningspraksiser som bringer praktisk teologi utover det binære fangenskapet eller de grøftene som en ensidig betoning av henholdsvis det klerikale eller det akademiske/kognitive paradigmet utgjør. Forskning på – og undervisning om praksiser som er grunnleggende for utdanning til kirkelig tjeneste ligger *tematisk* svært nær det klerikale paradigmet. *Metodisk* går imidlertid slike praksiser både utover anvendelse av de andre teologiske disiplinenes kunnskapsressurser

Hva er praktisk teologi?

og et ensidig fokus på prestepraksiser. Videre forhindrer forankringen i konkrete kirkelige og religiøse praksiser at slik forskning og undervisning ender opp i det abstrakt teoretiske (*epistemè*) eller akademiske, som Miller-McLemore kritiserer. Likevel spiller absolutt *teoretiske* perspektiver en avgjørende rolle i slik forskning og undervisning, ikke minst for å kunne bidra med en fordypet forståelse og en «overskridende gjenkjennelse» av kjente praksiser (Repstad, 2007). I boka *Gudstjenester med konfirmanter: En praktisk-teoretisk dybdestudie med teoretisk bredde* er poenget nettopp å belyse tre gudstjenestelige praksiser fra flere ulike teoretiske perspektiver (Johnsen, 2017).

Det er derfor grunnlag for å argumentere for en forståelse av praktisk teologi i vår nordiske kontekst som en praksis i skjæringsfeltet mellom- eller, mer presist, *ut over* det klerikale og akademiske paradigmet og med en vekt på en fornyelse av deldisiplinene.

Mellom det empirisk-hermeneutiske og det teologisk-normative

Den femte misforståelsen som Miller-McLemore tar til motmæle mot er at praktisk teologi først og fremst er en hermeneutisk og empirisk disiplin og i mindre grad en normativ og teologisk, enn si en kirkelig relevant, fagdisiplin. Et tilbakevendende spørsmål i praktisk teologi gjelder *normativitet* – både med tanke på faget som helhet, og for deldisiplinene. Dette inkluderer også forholdet til ikke-teologiske fagdisipliner, forståelsen av hvordan kunnskap etableres og hvordan vi kan vite det vi vet om verden, og i hvilken grad praktisk teologi skal være preskriptiv og foreskrive strategiske råd eller anbefalinger for endret praksis (Henriksen, 2011; Kaufman, 2016). Også Skjevesland var opptatt av denne spenningen og hevder at norsk praktisk teologi «i stor grad har hatt lærebokens preg» (Skjevesland & Gullaksen, 1999, s. 40). Og selv om han anerkjenner at praktisk teologi har en historisk-deskriptiv dimensjon, vektlegger han sterkere at faget har systematisk-teologisk karakter og «må ha et normativt-veiledende sikte» (Skjevesland & Gullaksen, 1999, s. 61). Her har det skjedd en endring i løpet av de siste tiårene, og forståelsen av forholdet mellom det deskriptive og normative har blitt mer kompleks og hybrid.

Dette kan illustreres ved å vende tilbake til en diskusjon omkring Miller-McLemores forståelse av praktisk teologi som «a way of life». En britisk praktisk teolog som Pete Ward sympatiserer med Miller-McLemores grunnleggende forståelse av praktisk teologi som «pursuit of an embodied Christian faith» og praktisk teologi som hverdagspraksiser selv om han tydeligere vil fremheve dem som *kirkelige* praksiser og i større grad betone betydningen av kirka som fellesskap og som del av en teologisk tradisjon (Ward, 2012, s. 58-62; (Ward, 2017). Dette ligger også nær Skjeveslands forståelse av praktisk teologi (Skjevesland & Gullaksen, 1999, s. 61). I motsetning til Ward og Skjevesland, stiller tyske Schweitzer seg mer spørrende til denne forståelsen av praktisk teologi, og hevder at bare praktisk teologi som undervisningsfag (deldisiplinene) og som fagdisiplin er relevante i hans protestantiske Tyskland (Schweitzer, 2012, s. 101-102).

Også praktiske teologer fra det europeiske kontinentet kan imidlertid argumentere for å forstå praktisk teologi som en form for fortolkning av *levd religion*. Eksempelvis fremmer både den nå pensjonerte praktiske teologen Wilhelm Gräß fra Berlin og innehaver av professoratet i praktisk teologi i Tübingen, Birgit Weyel (Gräßs tidligere

doktorand) en forståelse av praktisk teologi som religiøs og kulturell hermeneutikk (fortolkning) av levde religion (Gräb, 2012; Weyel, 2014.) Se også Ganzevoort & Roeland, 2014). Forskjellen mellom de kontinentale og nord-amerikanske teologene handler trolig både om språk, metodisk tilnærming og forståelsen av praktisk teologi i spenningsfeltet mellom det empirisk-hermeneutiske og det teologisk-normative. Mens de kontinentale praktisk-teologene utforsker levde religion ved hjelp av samfunnsvitenskapelige metoder og først og fremst søker å beskrive og fortolke slike praksiser uten å foreskrive hvordan mennesker skal leve sine liv eller å gi strategiske råd til kirkelige ledere, har nord-amerikanske teologer i større grad valgt en tekstlig og mer teologisk normativ tilnærming til fremstillinger om slike hverdagspraksiser. I tillegg vil sistnevnte teologer i større grad anvende et mer eksklusivt kristent språk knyttet til kristne praksiser og disippelskap og også fremme en mer normativ og strategisk og preskriptiv praktisk teologi, ikke ulikt den Skjevesland anbefalte (Bass, 1997; Bass & Dykstra, 2008; Cahalan, 2010).

Her vil briter som Ward og Swinton (Swinton & Mowat, 2006) og nord-amerikanske Root (2014) representere en slags tredje posisjon ettersom de anvender etnografiske metoder som inngår i et tydelig uttalt teologisk prosjekt med en teologisk epistemologi og fremhever betydningen av at praktisk teologi studerer og uttaler seg om guddommelig handling (*divine action*) og ikke bare om menneskers erfaring av denne (Kaufman, 2016, s. 139-144). Verken den tydelige betoningen av kristne praksiser, et indrekirkelig disippelspråk eller guddommelig handling har vært tilsvarende vanlig i senere kontinental eller nordisk praktisk teologi selv om noe av dette kan gjenfinnes hos Skjevesland. Et unntak er imidlertid Bård Norheims ikke-empiriske praktisk-teologiske publikasjoner som befinner seg nærmere den nord-amerikanske diskursen (Norheim, 2014). Også Knut Tveitereid skrev sin empiriske PhD-avhandling om nettopp disippelskap (Tveitereid, 2015), men med en mer empirisk-hermeneutisk tilnærming og utstrakt bruk av samfunnsvitenskapelige metoder.

Det å teologisk-normativt skulle uttale seg om guddommelig handling (*divine action*) innebærer imidlertid noen ontologiske og epistemologiske⁶ utfordringer for empirisk forskning innenfor praktisk teologi. Dermed vil vi problematisere både Roots (2014) forståelse av praktisk teologi som «Christopraxis» og Wards forståelse av praktisk teologi som «participation in divine action» (Ward, 2017, s. 28ff.) når det gjelder hva man kan uttale seg om *på empirisk grunnlag*. Slik vi ser det, kan man ikke med kvantitative eller kvalitative samfunnsvitenskapelige metoder kunne si noe om Guds eksistens eller handling i verden. Teologien har ikke noen privilegert ontologisk kunnskap som kan tas i bruk «vitenskapelig». Derimot er det opp til troende å fortolke det som skjer i livet som Guds handling. Hvordan folk fortolker hendelser, og hvilken betydning slike hendelser har for folk kan utforskes empirisk. Et slikt materiale utgjør dermed også en sentral «teologisk stemme» når teologisk kunnskap produseres, og vi vil argumentere for betydningen av å gi rom for andre teologiske stemmer enn utelukkende de fagteologiske eller de teologiske stemmene fra kirkas tradisjon. Ikke minst i nyere

⁶ Ontologi er læren om det som finnes, om verden. Epistemologi er læren om hvordan man får kunnskap om det som finnes.

Hva er praktisk teologi?

nord-amerikansk praktisk teologi har det i senere tid vært et sterkt fokus på minoriteters og marginalisertes fraværende stemmer i den teologiske diskursen og faglitteraturen (Goto, 2016; Goto, 2018; Miller-McLemore, 2019), og empirisk forskning bidrar etter vår mening til å la flere teologiske stemmer få komme til orde og bidra i produksjonen av ny teologisk kunnskap (Kaufman, 2014).

I dette ligger vi nærmere en kontinental forståelse av praktisk teologi med en vekt på etablering av empirisk materiale av levd religion som fortolkes ved hjelp av samfunnsvitenskapelige metoder. Her er det ikke utenkelig at Skjevesland ville anklaget oss for å ha latt oss dirigere for mye av samfunnsvitenskapene når han skriver: «Svakheten ved denne tenkemåten [når samfunnsvitenskapene tilkjennes den dirigerende funksjon] er den manglende forståelse for at kirken hevder å ha en unik basis i Guds åpenbaring» (Skjevesland 1999 s. 65). Samtidig vil vi understreke at det også finnes forskjeller mellom ren religionsvitenskapelig, religionspsykologisk og religionssosnologisk forskning og det vi driver med som teologer. Som teologer har vi en annen faglig bakgrunn og ofte også et annet sikte med forskningspraksisen. Dessuten vil teologiske kategorier og problemstillinger prege forskningen ettersom verken forskningsdesign eller måten forskningsprosjekt utføres på er uavhengig av forskeren (Wigg-Stevenson, 2015; Kaufman, 2015; Kaufman, 2018b). Likevel mener vi ikke at vi som praktisk-teologiske forskere *på empirisk grunnlag* kan uttale oss om hva som er Guds handlinger i vår verden, men vi kan bidra til et best mulig kunnskapsgrunnlag for teologisk fortolkning og formidling på området.

Sammenfattende konklusjon

I denne artikkelen har vi forsøkt å skissere noen perspektiver ved det omfattende internasjonale fagfeltet praktisk teologi og å bidra til forståelse av norske eller nordiske varianter av praktisk teologi. Vi har hatt Skjeveslands fremstilling av praktisk teologi fra 1999 som et springbrett og videre fulgt Bonnie Miller-McLemores firfoldige modell med fokus på praktisk teologi som overordnet fag, deldisipliner, metode og hverdagspraksiser. Sentralt i den internasjonale diskursen er forholdet mellom det som kan kalles et klerikalt paradigme og et akademisk paradigme og forholdet mellom det empirisk-hermeneutiske og teologisk-normative.

Kronologisk ser vi tendenser til følgende utviklingstendenser innenfor fagfeltet praktisk teologi i vår kontekst:

- Fra lærebokbidrag (jfr. Bobrowicz & Mannerfelt, under utgivelse) til forskningspublikasjoner og doktoravhandlinger.
- Fra praktisk teologi som primært normativt-veiledende til mer empirisk-fortolkende og komplekst.
- Fra metodisk mer smalsporet med vekt på fortolkning av tekstlig materiale til en bred vifte av ikke minst empirisk og etnografisk orienterte metoder og en økende bevissthet omkring metodespørsmål.
- Fra en advarsel mot at praktisk-teologiske forskningsbidrag skulle støve ned til teoretisk orientert, men praksisrelevant forskning og formidling som bidrar til å bygge bro mellom kirke og akademia.

Normativt tar vi i denne artikkelen til orde for en mellomvei mellom det akademiske og klerikale paradigmet og mellom det empirisk-hermeneutiske og teologisk-normative, der teori og praksis settes i et gjensidig dynamisk forhold til hverandre. Forskning på – og undervisning om praksiser som er grunnleggende for utdanning til kirkelig tjeneste ligger *tematisk* svært nær det klerikale paradigmet. *Metodisk og teoretisk* går imidlertid slike praksiser både utover anvendelse av de andre teologiske disiplinenes kunnskapsressurser og et ensidig fokus på prestep praksiser. Samtidig forhindrer forankringen i konkrete kirkelige og religiøse praksiser at slik forskning og undervisning ender opp i det rent abstrakt teoretiske eller akademiske. Det er derfor grunnlag for å argumentere for en forståelse av praktisk teologi i vår nordiske kontekst som en praksis i skjæringsfeltet mellom- eller, mer presist, *ut over* det klerikale og akademiske paradigmet og med en vekt på en fornyelse av deldisiplinene.

Til dette er empirisk forskning avgjørende for å få stadig bedre kunnskapsgrunnlag for teologisk refleksjon over praksis og for utvikling av teologi i det hele. Dermed er vi også positive til en vektlegging av det empirisk-hermeneutiske. Dette innebærer likevel at vi som praktiske teologer kan fortolke empiriske funn i lys av teologiske perspektiv, at vi har med oss en teologisk for-forståelse som forskere og at vi har et teologisk og kirkelig sikte med slik forskning og undervisning.

Litteratur

- Bass, D. C. (1997). *Practicing our Faith: A Way of Life for a Searching People*. San Francisco, Calif.: Jossey-Bass.
- Bass, D. C., & Dykstra, C. R. (2008). *For Life Abundant: Practical Theology, Theological Education, and Christian Ministry*. Grand Rapids, Mich. ; Cambridge: William B. Eerdmans Pub.
- Bennett, Z. (2014). Britain. In B. J. Miller-McLemore (Ed.), *The Wiley Blackwell Companion to Practical Theology* (pp. 475-484). Malden, MA.
- Bennett, Z., Graham, E., Pattison, S., & Walton, H. (2018). *Invitation to Research in Practical Theology*. New York, NY: Routledge.
- Bobrowicz, R., & Mannerfelt, F. (2021, forthcoming). Between kuriak and ekklesia: Tracing a Shift in Scandinavian Practical Theology Based on Handbooks in the Discipline. *Svensk Teologisk Kvartalskrift*.
- Bonden, O. K. (2018). Liturgireform nedenfra – om Elverumsprosjektet og stedegengjøring. *Nytt Norsk Kirkeblad*(2), 65-73.
- Borgehammar, S. (Ed.) (1993). *Kyrkans liv: Introduktion till kyrkovetenskapen*. Lund: Lund University Publications.
- Brodd, S.-E. (2015). Ecclesiology under Construction – Reports from a Working-Site. In S. Fahlgren & J. Idestrom (Eds.), *Ecclesiology in the Trenches: Theory and Method under Construction*. Eugene, OR: Pickwick Publications.
- Cahalan, K. A. (2010). *Introducing the Practice of Ministry*. Collegeville, MN: Liturgical Press.
- Cahalan, K. A., & Mikoski, G. S. (Eds.). (2014). *Opening the Field of Practical Theology: An Introduction*. Lanham, ML: Rowman & Littlefield.
- Christoffersen, L., Gregersen, N. H., & Leth-Nissen, K. M. S. (Eds.). (2019). *Den praktiske teologi i Danmark 1973-2018: Festskrift til Hans Raun Iversen*. Fredriksberg: Eksistensen.
- Dreyer, J. (2012). Practical Theology and Intradisciplinary Diversity: A Response to Miller-McLemore's Five Misunderstandings about Practical Theology. *International Journal of Practical Theology*, 16(1), 34-54.
- Fechtner, K., Hermlin, J., Kumlshn, M., & Wagner-Rau, U. (2017). *Praktische Theologie: Ein Lehrbuch*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Ganzevoort, R., & Roeland, J. (2014). Lived religion: The Praxis of Practical Theology. *International Journal of Practical Theology*, 18(1), 91-101.
- Goto, C. (2016). *The Grace of Playing: Pedagogies for Leaning into God's New Creation*. Eugene, OR: Pickwick Publications.
- Goto, C. (2018). *Taking on Practical Theology: The Idolization of Context and the Hope of Community*. Leiden: Brill.
- Gräb, W. (2012). Practical Theology as a Religious and Cultural Hermeneutics of Christian Practice: An Enthusiastic Support of Bonnie J. Miller-McLemore's Corrections of the Five Misunderstandings of Practical Theology based on Schleiermacher's Concept of Theology. *International Journal of Practical Theology*, 16(1), 79-92.
- Hegstad, H. (1998). Praktisk teologi som empirisk teologi: Forholdet mellom teologi og empiri hos Johannes A. van der Ven *Haluårsskrift for praktisk teologi*, 15, 16-27.
- Henriksen, J.-O. (2011). Normative Dimensions in Empirical Research on Religion, Values, and Society. In J.-O. Henriksen (Ed.), *Difficult Normativity: Normative Dimensions in Research on Religion and Theology* (pp. 17-36). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Idestrom, J., & Kaufman, T. S. (2018). *What Really Matters: Scandinavian Perspectives on Ecclesiology and Ethnography*. Eugene, OR: Pickwick Publications.
- Idestrom, J., & Linde, S. (2017). *Det här är någonting vi måste göra: Ett teologiskt aktionsforskningsprojekt med Svenska kyrkan i Målnadal*. Retrieved from Uppsala: svenskakyrkan.se/forskning 2017-04-27
- Iversen, H. R. (2018). *Ny praktisk teologi. Kristendommen, den enkelte og kirken*. Kbh: Eksistensen forlag.
- Johnsen, E. T. (Ed.) (2017). *Gudstjenester med konfirmanter: En praktisk-teologisk dybdestudie med teoretisk bredde*. Oslo: IKO.
- Kappelaard, D. (2019). Aksjonsforskning og teologi. In L. Christoffersen, N. H. Gregersen, & K. M. S. Leth-Nissen (Eds.), *Den praktiske teologi i Danmark 1973-2018: Festskrift til Hans Raun Iversen* (pp. 259-269). Fredriksberg: Eksistensen.
- Kaufman, T. S. (2014). A Plea for Ethnographic Methods and a Spirituality of Everyday Life in the Study of Christian Spirituality: A Norwegian Case of Clergy Spirituality. *Spiritus*, 14(Spring 2014), 94-102.

Hva er praktisk teologi?

- Kaufman, T. S. (2015). Normativity as Pitfall or Ally? Reflexivity as an Interpretive Resource in Ecclesiological and Ethnographic Research. *Ecclesial Practices. Journal of Ecclesiology and Ethnography*, 2(1), 91-107.
- Kaufman, T. S. (2016). From the Outside, Within, or Inbetween? Normativity at Work in Empirical Practical Theological Research. In B. J. Miller-McLemore & J. A. Mercer (Eds.), *Conundrums in Practical Theology* (pp. 134-162). Leiden: Brill.
- Kaufman, T. S. (2018a). Mapping the Landscape of Scandinavian Research in Ecclesiology and Ethnography: Contributions and Challenges. In J. Idestrom & T. S. Kaufman (Eds.), *What Really Matters: Scandinavian Perspectives on Ecclesiology and Ethnography* (pp. 15-37). Eugene, OR: Pickwick Publications.
- Kaufman, T. S. (2018b). The Researcher as Gamemaker: Teaching Normative Dimensions in Various Phases of Empirical Practical Theological Research. In M. C. Moschella & S. Willhauck (Eds.), *Qualitative Research in Theological Education: Pedagogy in Practice* (pp. 169-184). London: SCM press.
- Lorensen, M. R., Poder, C. S.-V., & Enggaard, N. H. (Eds.). (2019). *Eftertanke og genopførelser: Festskrift til Bent Flemming Nielsen*. Fredriksberg: Eksistensen Akademisk.
- Miller-McLemore, B. J. (2012a). *Christian Theology in Practice: Discovering a Discipline*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Miller-McLemore, B. J. (2012b). Five Misunderstandings about Practical Theology. *International Journal of Practical Theology*, 16(1), 5-26.
- Miller-McLemore, B. J. (2014). Introduction: The Contributions of Practical Theology. In B. J. Miller-McLemore (Ed.), *The Blackwell Companion to Practical Theology* (pp. 1-20). Malden, MA: Wiley Blackwell.
- Miller-McLemore, B. J. (Ed.) (2014). *The Wiley Blackwell Companion to Practical Theology*. Malden, MA: Wiley Blackwell.
- Miller-McLemore, B. J. (Ed.) (2019). *The Wiley Blackwell Reader in Practical Theology*. Malden, MA: Wiley Blackwell.
- Miller-McLemore, B. J., & Mercer, J. A. (Eds.). (2016). *Conundrums in Practical Theology*. Leiden: Brill.
- Norheim, B. E. H. (2014). *Practicing Baptism: Christian Practices and the Presence of Christ*. Eugene, OR: Pickwick Publications.
- Repstad, P. (2007). *Mellom nærhet og distanse: Kvalitative metoder i samfunnsforskning [Between Proximity and Distance. Qualitative Methods in the Social Sciences]* (4. rev. utg. ed.). Oslo: Universitetsforl.
- Root, A. (2014). *Christopraxis: A Practical Theology of the Cross*. Minneapolis, MN: Fortress Press.
- Sandsmark, A., & Holmqvist, M. (2018). *Vår trosopplæring? Stab, samarbeid og trosopplæring*. Retrieved from Oslo: *Ethics*. New York, NY: Continuum.
- Schweitzer, F. (2012). Beyond Misunderstandings? The Reality of Practical Theology: A Response to Bonnie J. Miller-McLemore from a European Perspective. *International Journal of Practical Theology*, 16(193-103).
- Schweitzer, F. (2014). Continental Europe. In B. J. Miller-McLemore (Ed.), *The Wiley Blackwell Companion to Practical Theology* (pp. 465-474). Malden, MA: Wiley Blackwell.
- Skjevesland, O. (1995). Praktisk teologi i Norge. *Halvårsskrift for praktisk teologi*, 12(1), 3-15.
- Skjevesland, O., & Gullaksen, P. O. (1999). *Invitasjon til praktisk teologi: En faginnføring [Invitation to Practical Theology: An Introduction]*. Oslo: Luther.
- Swinton, J., & Mowat, H. (2006). *Practical Theology and Qualitative Research*. London: SCM Press.
- Tveitereid, K. (2015). *Pragmatics of Discipleship: A Study of Ambiguity on a Strategic Level in Norwegian Christian Youth Organizations*. (PhD), Misjonshøgskolen, Stavanger.
- van der Ven, J. (1998). *Practical Theology: An Empirical Approach*. Leuven: Peeters Press.
- Ward, P. (2012). The Hermeneutical and Epistemological Significance of our Students: A Response to Bonnie Miller-McLemore. *International Journal of Practical Theology*, 16(1), 55-65.
- Ward, P. (2015). Blueprint Ecclesiology and the Lived: Normativity as a Perilous Faithfulness. *Ecclesial Practices. Journal of Ecclesiology and Ethnography*, 2(1), 74-90.
- Ward, P. (2017). *Introducing Practical Theology: Mission, Ministry, and the Life of the Church*. Grand Rapids, MI: Baker Academic.
- Weyel, B. (2014). Practical Theology as a Hermeneutical Science of Lived Religion. *International Journal of Practical Theology*, 18(1), 150-159.
- Wigg-Stevenson, N. (2015). From Proclamation to Conversation: Ethnographic Disruptions to Theological Normativity. *Radical Theologies*, (1), 1-9. Retrieved from <http://www.palgrave-journals.com/articles/palcomms201524> doi:doi:10.1057/palcomms.2015.24
- Wolfteich, C. E. (Ed.) (2014). *Invitation to Practical Theology: Voices and Visions*. Mahawah, NJ: Paulist Press.